დავით ხოშტარია
გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა
და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრი

შენიშვნები თბილისის შუა საუკუნეების ეკლესიებზე

სიონი

თბილისის სიონის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარს განსაკუთრებული ადგილი უკავია საქართველოს საეკლესიო ისტორიაში. გადმოცემით, სიონი იყო ერთი იმ ხუთ (სხვა ვერსიით – ოთხ) ეკლესიათაგანი, რომლებიც თბილისის დაარსებისთანავე აიგო. პლ. იოსელიანი, რომელთანაც პირველად ვხვდებით ამ გადმოცემის წერილობით დამოწმებას, აღნიშნავს: „ვახტანგ გორგასალმა ახლადდაარსებულ თბილისში ხუთი ტაძრის მშენებლობა დაიწყო: ღმრთისმშობლის მიძინებისა სიონის სახელით, მეტეხისა, წმ. ჯვრისა გოლგოთის სახელით, ბეთლემისა, რომელსაც მოგვიანებით სომხების ხელში ფეთხაინი ეწოდა, და წმ. მთავარანგელოზ მიქაელისა“[1].

ძველ წერილობით წყაროებში ვახტანგ გორგასლის მიერ თბილისში ეკლესიების მშენებლობის შესახებ არაფერია ნათქვამი. თუმცა გადმოცემა ირიბ დადასტურებას მაინც პოვებს: ჯუანშერი აღნიშნავს, რომ 570-80-იან წლებში ქართლის ერისმთავარმა გუარამ კურაპალატმა „განაახლა საფუძველი ტფილისისა სიონისა“[2], ანუ, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გუარამმა ხელახლა ააგო სიონის ტაძარი ძველი შენობის ადგილას. მშენებლობა, როგორც ჩანს, შეფერხებებით მიმდინარეობდა და თითქმის ნახევარ საუკუნეზე გაიწელა. ის საბოლოოდ დასრულდა მხოლოდ ერისმთავარ ადარნასეს დროს, 620-იან წლებში[3]. სუმბატ დავითის-ძის ცნობით, 628 წელს, როცა იმპერატორ ერეკლეს ლაშქარი მეორედ შემოვიდა თბილისში, სიონი უკვე დამთავრებული იყო[4].

მომდევნო ხანებში სიონის ტაძარი არაერთხელ დაინგრა და აღდგა. საფიქრელია, რომ შენობა დაზიანდა 764 წელს, ხაზარების მიერ თბილისის დარბევის დროს და განსაკუთრებით ალბათ 853 წელს, როცა არაბთა სარდალმა ბუღათურქმა გადაწვა ქალაქი. 1226 წელს ჯალალ ედ-დინმა ჩამოანგრია ეკლესიის გუმბათი[5], რომელიც, როგორც ჩანს, მალევე აღადგინეს. XVII საუკუნის დასაწყისში ირანელთა მიერ თბილისის რამდენიმეგზის აოხრების შედეგად ტაძარი კვლავ დაინგრა. ის 1657 წელს აღადგინა მთავარეპისკოპოსმა ელისე საგი-

---

[1] Пл. Иосселиани. Описание древностей города Тифлиса, Тифл., 1866, გვ. 11.
[2] ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 222.
[3] იქვე, გვ. 227.
[4] იქვე, გვ. 375.
[5] ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 117.

ნაშვილმა, ხოლო 1710 წელს მეფე ვახტანგ VI-მ განაახლა ტაძრის გუმბათი, საპირე წყობა და სახურავი. 1723 წელს სიონი დაწვეს ქალაქის ციხეში მდგარმა სპარსელებმა[6]. უკანასკნელი დიდი დაზიანება შენობამ განიცადა 1795 წელს აღა-მაჰმად-ხანის მიერ თბილისის აოხრების დროს. XIX საუკუნის განმავლობაში ტაძარი რამდენჯერმე შეკეთდა[7]. სხვადასხვა სახის სამუშაოები ტაძარსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე თითქმის განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა 1980 წლიდან ბოლო დრომდე. სულ ახლახანს, 2001-2003 წლებში მას დასავლეთიდან მიშენდა კარიბჭე.

ტაძრის დღევანდელი არქიტექტურული სახე თითქმის მთლიანად XVII-XIX საუკუნეთა აღდგენა-განახლებების შედეგია. ძირითადი კორპუსის თლილი ქვის პერანგისა და საფასადო გაფორმების დიდი ნაწილი XIX საუკუნისაა, კამარები და კედლების ზედა ნაწილები – 1657 წლისა, გუმბათი – 1710 წლისა. მაგრამ საფიქრელია, რომ გვიან შუა საუკუნეებამდე სიონის ისტორიაში იყო კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მშენებლობა, რომლის კვალიც ნაგებობამ დღემდე შემოინახა. ვ. ბერიძე აღნიშნავდა, რომ სიონი უეჭველად აღდგენილია განვითარებულ შუა საუკუნეებში[8]. სიონისა და XII საუკუნის ზოგიერთი ეკლესიის არქიტექტურული კომპოზიციების შედარება ადასტურებს ამ ასრის სისწორეს და საფუძველს გვაძლევს დავაზუსტოთ აღდგენის თარიღი. კერძოდ, გეგმით თბილისის სიონი სიახლოვეს ამჟღავნებს დავით აღმაშენებლის მიერ აგებულ ორ დიდ შენობასთან – შიომღვიმის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესიასთან და გელათის მონასტრის მთავარ ტაძართან.

ღმრთისმშობლის ეკლესია შიომღვიმის მონასტერში 1103-1123 წლებშია აშენებული. ცნობილია, რომ დავით აღმაშენებელი განსაკუთრებით ზრუნავდა შიომღვიმის მონასტერზე და ახალი ეკლესიის აგებასთან ერთად დიდძალი ქონებაც შესწირა მას[9]. ღმრთისმშობლის ეკლესია თავიდან გუმბათიანი იყო. 1614-1616 წლებს შორის ირანელთა მიერ მონასტრის დარბევისას ის დაინგრა და 1678 წელს გიორგი იოთამის-ძე ამილახვარმა უგუმბათოდ აღადგინა, როგორც სამნავიანი ბაზილიკა (1722-26 წლებში ლეკების შემოსევების შედეგად კვლავ დაზიანებული ეკლესია 1730-1733 წლებში კიდევ ერთხელ განაახლა გიორგი ანდუყაფარის-ძე ამილახვარმა). როგორც გ. ჩუბინაშვილმა დაადგინა, აღდგენისას დავითისდროინდელი ეკლესიის გეგმა პრაქტიკულად არ შეუცვლიათ[10].

გელათის ღმრთისმშობლის შობის ეკლესია, რომლის მშენებლობაც 1130 წელს, უკვე დავითის სიკვდილის შემდეგ დასრულდა, ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი საუკეთესო და კარგად ცნობილი ნიმუშია და მასზე აღარ შევჩერდები.

---

[6] ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 503-504.

[7] სიონის ტაძრის ისტორიისათვის გვიან შუა საუკუნეებსა და XIX საუკუნეში იხ.: Пл. Иоселиани. Описание... გვ. 98 და შემდგომ; ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994, გვ. 110-113.

[8] ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, გვ. 110.

[9] ვ. სილოგავა, ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, თბ., 2003, გვ. 120 და შემდგომ.

[10] Г. Чубинашвили, Шиомгвимская лавра. Вопросы истории искусства, т. I, Тб., 1970, გვ. 74.

თუ შევადარებთ თბილისის სიონის, შიომღვიმისა და გელათის გეგმებს (სურ. 1), დავინახავთ, რომ მათ ბევრი რამ აქვთ საერთო. სამივე „ჩახნული ჯვრის" ტიპის შენობაა, გუმბათი ეყრდნობა ორ ბურჯსა და აფსიდის კედლებს. საკურთხეველის აფსიდის აქეთ-იქით ასევე აფსიდიანი დამატებითი სათავსებია. სიონსა და გელათში აღმოსავლეთ ფასადზე აფსიდები ხუთწახნაგად არის შეერილი, შიომღვიმეში – წრიულად. ეს განსხვავება სხვადასხვა მასალის გამოყენებით აიხსნება: შიომღვიმე თავიდანვე მთლიანად აგურით იყო ნაგები, ხოლო სიონი და გელათი ქვის შენობებია, თლილი ქვით მოპირკეთებულ ეკლესიაში კი წრიული მოცულობების გამოყვანა დიდად შრომატევადი საქმეა, ვინაიდან უამრავ მრუდსაზოვანი ზედაპირის ქვას მოითხოვს. ამიტომ ბუნებრივია, რომ მშენებლებმა შეერილი აფსიდების დაწახნაგება ამჯობინეს.

თვალშისაცემია სამი ეკლესიის მსგავსება ზომების მხრივ, განსაკუთრებით სიონისა და გელათისა – მათი სიგრძე-სიგანე თითქმის ზუსტად ემთხვევა ერთმანეთს (21 × 30 მ, ნართექსების გარეშე). შიომღვიმის ეკლესია ცოტა უფრო ვიწროა და წაგრძელებული უფრო ძლიერშეერილი აფსიდის გამო (19,5 × 33 მ).

საგანგებოდ არის აღსანიშნავი ნართექსები. გელათში, როგორც რ. მეფისაშვილმა დაადგინა, თავიდან ნაფიქრებული იყო ერთიანი სამმხრივი გარშემოსავლელი, მაგრამ უკვე მშენებლობის პერიოდშივე გეგმა შეიცვალა და გაკეთდა ცალკე ნართექსი ეკლესიის დასავლეთით[1]. ეფიქრობ, უეჭველია, რომ თავიდანვე ჰქონდა ნართექსი შიომღვიმის ეკლესიასაც – წინააღმდეგ შემთხვევაში ძნელი წარმოსადგენია, რატომ უნდა აეგო ის ამილახვარს XVII საუკუნეში. რაც შეეხება სიონს, მას ამჟამად ნართექსი არ გააჩნია, მაგრამ 2001 წელს ჩატარებული მიწის სამუშაოების დროს ტაძრის დასავლეთი კედლიდან ხუთიოდე მეტრით დასავლეთით გამოვლინდა კედლის ფრაგმენტი[2], რომელიც შესაძლოა სწორედ ძველი ნართექსის ნაშთი იყოს. შევნიშნავ, რომ გელათის ტაძრის ნართექსის შიდა სიგანე 5,2 მეტრია, ე. ი. დაახლოებით ამდენივე.

რა თქმა უნდა, არის განმასხვავებელი დეტალებიც. გელათში გუმბათქვეშა ბურჯები რთული კონფიგურაციისაა, ხოლო შიომღვიმესა და სიონში ისინი გეგმით კვადრატულია, ზედ მიდგმული ბრტყელი პილასტრებით. მაგრამ გასათვალისწინებელია, რომ გვიანი შუა საუკუნეების აღდგენების დროს შესაძლოა ამ ეკლესიებში ბურჯების მოყვანილობაც შეეცვალათ. ყოველ შემთხვევაში, სიონში ისინი აშკარად გასქელებულია დამატებითი მასივის მიშენებით აღმოსავლეთი მხრიდან. ასევე შეუძლებელია მსჯელობა კარ-სარკმლების თავდაპირველ განლაგებაზე სიონსა და შიომღვიმეში. მაგრამ ის საერთო ნიშნებიც, რომელთა თაობაზეც იყო ლაპარაკი, ეფიქრობ, საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ სიონის გეგმა იმავე ეპოქას ეკუთვნის, რომელსაც გელათისა და შიომღვიმისა. მეტიც, სიონიც – ისევე, როგორც გელათი და შიომღვიმე – უნდა წარმოადგენდეს სამეფო მშენებლობას და უკავშირდებოდეს დავით აღმაშენებლის სახელს.

---

[1] Р. Меписашвили. Архитектурный ансамбль Гелати, Тб., 1966, გვ. 45 და შემდგომ.

[2] დ. რაზმაძე, თბილისის სიონის ტაძრის ეზოს რეკონსტრუქციისას გამოვლენილი არქიტექტურული ფრაგმენტები. საქართველოს სიძველენი, 6, 2004, გვ. 268. ამ სამუშაოების დროს აღმოჩნდა ასევე კარნიზის მოხატულობიანი ქვა, რომელსაც დ. რაზმაძე XIII საუკუნის შუახანით ან მეორე ნახევრით ათარიღებს (იქვე, გვ. 268-273, ნახ. 1, სურ. 2-4).

დავითმა თბილისი, როგორც ცნობილია, 1122 წელს აიღო. ქართულ მატიანეებში ეს ფაქტი რატომღაც ძალიან მოკლედ, თითქოს გაკვრით არის აღნიშნული. შედარებით მეტს გვიამბობენ არაბული და სომხური წყაროები, თუმცა მათში, გასაგები მიზეზების გამო, საეკლესიო აღმშენებლობის შესახებ არაფერია ნათქვამი. ამდენად, ჩვენ არ მოგვეპოვება წერილობითი ცნობა დავითის მიერ თბილისში ეკლესიების აგებისა თუ აღდგენის შესახებ, მაგრამ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მაჰმადიანთა ოთხასწლოვანი ბატონობის შემდეგ განთავისუფლებულ ქალაქში, რომელიც ამასთან ძლიერი სამეფოს სატახტო ქალაქი გახდა, ღმრთისმოყვარე ქრისტიანი მეფე აუცილებლად იზრუნებდა ეკლესიების განახლებაზე და ეს ზრუნვა უპირველესად თბილისის მთავარი ეკლესიის – სიონისადმი იქნებოდა მიმართული. ვერ ვიტყვით, თუ რატომ არ აისახა ეს ფაქტი მატიანეში. სხვათა შორის, „ქართლის ცხოვრებაში" არც შიომღვიმის ღმრთისმშობლის ეკლესიის აშენების შესახებ არის რაიმე ნათქვამი და რომ არა დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმისადმი, – სასწაულებრივად გადარჩენილი რვა საუკუნის მანძილზე და განადგურებული 1919 წელს – არაფერი გვეცოდინებოდა მონასტერში დავითის მიერ ნაგარებული მშენებლობის შესახებაც.

დავით აღმაშენებელი თბილისის განთავისუფლებიდან სამი წლის შემდეგ, 1125 წელს გარდაიცვალა. შესაძლოა მან მოასწრო სიონის აღდგენა, შესაძლოა ეს საქმე – ისევე, როგორც გელათის მშენებლობა – მისი სიკვდილის შემდეგ განაგრძო მისმა ძემ, მეფე დემეტრე I-მა. ასეა თუ ისე, ვფიქრობ, თბილისის სიონის გეგმა და სივრცობრივ-მოცულობითი სტრუქტურა უნდა მივაკუთვნოთ 1120-იან წლებს. შემდგომ აღდგენა-განახლებებს შენობის ძირითადი არქიტექტურული კომპოზიცია არსებითად აღარ შეუცვლია.

ბეთლემი

კლდისუბანში მდებარე ბეთლემის ეკლესიის ადრეული ისტორიისათვის წერილობითი ცნობები არ მოიპოვება. ქართული საეკლესიო ტრადიცია მის დაარსებას ვახტანგ გორგასალს მიაწერს. ზემოთ, სიონის ტაძრის შესახებ მსჯელობისას, უკვე ითქვა, რომ ამ ტრადიციით, ბეთლემი იყო ერთი იმ ხუთ (სხვა ვერსიით – ოთხ) ეკლესიათაგანი, რომლებიც ქალაქის დაარსებისთანავე აშენდა.

XV საუკუნის დასაწყისში ან, შესაძლოა, უფრო ადრეც, ბეთლემის მონასტერი სომხების ხელში გადავიდა. 1437 წლით დათარიღებული სომხური ხელნაწერის – განძარანის (თუენის) ანდერძში აღნიშნულია, რომ ის დაიწერა „დედაქალაქ თბილისში, ბეთღაჰემის უდაბნოში, წმ. ღვთისმშობლის კარზე"[13]. უეჭველია, რომ ეს სწორედ კლდისუბნის ბეთლემის ეკლესიაა[14]. „ბეთღაჰემ"-ისგან წარმოდგა მისი მოგვიანო სახელი – ფეთხაიმი / ფეთხაინი.

---

[13] სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (პიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდალაძემ, თბ., 1978, გვ. 52. ამ ცნობის რუსული თარგმანი იხ.: П. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси, Ереван, 1988, გვ. 31.

[14] სომხურ ხელნაწერთა.., გვ. 150.

სომხური საეკლესიო გადმოცემა, რომელიც XIX საუკუნის დასაწყისშია ჩაწერილი, ინახავს ეკლესიის მშენებელთა გრძელ სიას, მაგრამ არ შეიცავს თარიღებს. ამ გადმოცემის პ. მურადიანისეული ინტერპრეტაციით, ჯერ XIII საუკუნის ბოლოს აუგიათ სამლოცველო, ხოლო XIV საუკუნის შუახანებში დაუწყიათ ეკლესიის მშენებლობაც, მაგრამ მალევე შეუწყვეტიათ შავი ჭირის ეპიდემიის გამო. მშენებლობა განახლდა მხოლოდ სამსაუკუნენახევრის შემდეგ და წყვეტილებით მიმდინარეობდა სომეხთა კათალიკოსების ელიასარისა (1681-1691) და ალექსანდრეს (1706-1714) დროს. ეკლესია დაასრულა აღა მელიქ-მამასახლისმა (1736-1768)[15].

ეს გადმოცემა მთლად სარწმუნო არ ჩანს – ძნელი წარმოსადგენია, რომ XIV საუკუნის შუახანებიდან XVII საუკუნის ბოლომდე ეკლესია დაუმთავრებელი მდგარიყო. ყოველ შემთხვევაში, დანამდვილებით ცნობილია, რომ ამ პერიოდში ის მოქმედი იყო. ზემოთ მოტანილი იყო 1437 წლის მინაწერის ცნობა. უფრო გვიანი პერიოდისთვის გვაქვს ქართული წერილობითი დოკუმენტები. 1648 წლით დათარიღებულ ერთ განჩინებაში იხსენიება „ფეთხაიმის მღრდელი (sic!) ტერ-გრიგოლ“[16]. 1733 წლის ნასყიდობის წიგნს, სხვა სომეხ მღვდლებთან ერთად, ხელს აწერს „ფეთხაინის ტერ-გრიგორა“[17]

ჟან შარდენის 1672 წლის ცნობით, თბილისში „სომხების მთავარი ეკლესიებია: ფაშა-ვანქი... შემდეგ მოდის სურფ-ნიშანი... შემდეგ ფეთხაინი (Betken) ანუ ბეთლემი (Bethlehem)“[18]. იოჰან გიულდენშტედტს 1772 წელს ჩამოთვლილი აქვს თბილისის 15 ქართული და 20 სომხური ეკლესია. ამ უკანასკნელთა შორის მოხსენიებული „პეჩერნო საყდარი“ (Petscherno Sagdari), გამომცემლის სამართლიანი აზრით, უნდა იყოს დამახინჯებული „ფეთხაინი“[19].

ეგნატე იოსელიანის მიხედვით, ბეთლემის ეკლესია 1500 წელს აუგიათ თბილისის სომეხ მოქალაქეებს, ხოლო მოგვიანებით მისი „მხრები და ლორფინნი“ აღუდგენია თავად გივი ამილახვარს[20]. ამ აღდგენის თარიღად პლატონ იოსელიანს მითითებული აქვს 1740 წელი[21]. რაც შეეხება 1500 წელს, ეს თარიღი სხვა ცნობებით არ დასტურდება[22].

---

[15] П. Мурадян. Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси. გვ. 30-32.

[16] დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.), წიგნი I, შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძნიშვილმა, თბ., 1962, გვ. 14. ეს გრიგოლი ცნობილია თბილისის ბეთლემის ეკლესიაში 1643 წელს გადაწერილი სომხური სახარების მინაწერიდანაც. იმხანად ის ახლადხელდასხმულია (П. Мурадян. Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси, გვ. 32).

[17] დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, გვ. 161.

[18] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 321.

[19] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 91.

[20] ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მასალები ტფილისისა და „სომხითის“ სიძველეთა ისტორიისათვის. ნეკნი მეცნიერება, I, 1923, გვ. 91. ტექსტის ავტორობის საკითხისათვის იხ.: ც. ჭანკიევი, ეგნატე იოსელიანის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლისათვის. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, V, 1963, გვ. 57-65.

[21] Пл. Иосселиани. Описание... გვ. 233.

[22] ბეთლემის აშენების თარიღად XIX საუკუნის გამოცემებში ასევე გვხვდება 1537 წელი. იხ.: გაზეთი Кавказ. 1850. №65; Кавказский календарь на 1855 год. Тифл., 1854, გვ. 574.

ბეთლემის კედლებზე შემონახულია XVII-XVIII საუკუნეების რამდენიმე სომხური და ქართული წარწერა. მაგრამ ეკლესიის მშენებლობის ისტორიის გასარკვევად ისინი ბევრს არაფერს იძლევა. ყველაზე საყურადღებოა 1746 წლით დათარიღებული ორენოვანი წარწერა, რომლის ქართულ ნაწილში იკითხება: „მე ცოდვილმან ხეჩოანთ მელქოას შვილმა სტეფანამ აღვაშენე სანათურს ზემოთ საყდარი ესე ყოვლაწმიდის ძალით ღმრთისათა...“; არის XIX საუკუნის წარწერებიც. ერთი მათგანი გვამცნობს, რომ 1884 წელს ტაძარი მთლიანად განუახლებიათ გარედ ნ. სოლო გუმბათი – შიგნიდანაც[23].

ასეთია წერილობითი მონაცემები. რას წარმოადგენს თვით ეკლესია? (სურ. 2) ეს არის „ჩახასული ჯვრის“ ტიპის შენობა, რომლის გუმბათი ეყრდნობა ორ ბურჯსა და აფსიდის კედლებს. ეკლესიის მკვეთრად წაგრძელებულ დასავლეთ მხარეს დამატებით კიდევ ერთი წყვილი ბურჯი დგას. აფსიდის ორსავ მხარეს დამხმარე სათავსებია, რომლებშიც ე. იოსელიანის ცნობით, ცალკე საკურთხეველები ყოფილა მოწყობილი: სამხრეთით – წმ. იოანე ნათლისმცემლისა, ჩრდილოეთით – წმ. გრიგოლ განმანათლებლისა[24] ყურადღებას იქცევს გუმბათქვეშა და დასავლეთი მკლავის თაღების დაბრტყელებული შეისრული ფორმა. საკურთხეველის წინ შემონახულია ადრინდელი ეკლესიის აფსიდის ნაშთი.

ეკლესიის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი ფასადები, რომლებიც ქალაქს გადაჰყურებს, ქვიშაქვის თლილი ფილებით არის მოპირკეთებული. აღმოსავლეთ ფასადზე სამსავე სარკმელს საპირე შემოწერს. შუა სარკმლის ქვემოთ გამოყვანილია მსხვილი მოხატულთმებული ლილვი. განაპირა სარკმლების ქვეშ ჯვრის გამოსახულებებია. ჩრდილოეთ ფასადზე დასავლეთი განაპირა სარკმლის ზემოთ ჩასმულია ღმრთისმშობლის გამოსახულება ყრმით ანგელოზებს შორის (თავიდან ეს კომპოზიცია კარის ტიმპანში უნდა ყოფილიყო). შუა სარკმლის აქეთ-იქით ქერუბიმების რელიეფებია. მთლიანად თლილი ქვა მოსავს გუმბათსაც. მის ჩრდილოეთ წახნაგზე, ზედა ნაწილში არის მიჯაჭვული ლომის სკულპტურული გამოსახულება, ჩრდილო-აღმოსავლეთისაზე – ღმრთისმშობლისა. სამხრეთი და დასავლეთი ფასადები აგურისაა.

ეკლესია დგას ფერდობზე, რომელიც სუბსტრუქციით არის მოსწორებული. ჩრდილოეთ მხარეს მისი სიმაღლე 3,5 მეტრს აღწევს. სუბსტრუქციაში სენაკებია მოწყობილი. XIX საუკუნეში ამ სენაკებში სასწაულებრივი განკურნების იმედით ზოგჯერ თვეების მანძილზე ცხოვრობდნენ ხოლმე სნეულები და დავრდომილები[25]

არქიტექტურაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ დღევანდელი სახით ეკლესიის შენობა პრაქტიკულად მთლიანად XVIII-XIX საუკუნეებს განეკუთვნება. იმის გასარკვევად, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო ის მანამდე, არსებითად ერთადერთი წყაროა ჟან შარდენისა და ჟოზეფ პიტონ დე ტურნეფორის ცნობილი ნახატები (შესაბამისად 1672 და 1701 წლისა) (სურ. 3-4), რომლებზეც თბილისის პანორამ-

---

[23] П. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси, გვ. 33-39.

[24] ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მასალები ტფილისისა და „სომხითის“ სიძველეთა ისტორიისათვის, გვ. 91.

[25] Е. В[ейденбаум], О народных праздниках и праздничных обыкновениях христианского населения за Кавказом и преимущественно в Тифлисе. Кавказский календарь на 1855 год. Тифл., 1854, გვ. 575.

ული ხედებია წარმოდგენილი. ბეთლემი მათ'ზე, ბუნებრივია, სხვადასხვაგვარად არის გამოსახული, მაგრამ ძირითადი არქიტექტურული ნიშნები იდენტურია: ის ორსავე ნახატ'ზე ნაჩვენებია, როგორც ჯვრული აგებულების შენობა მკლავების გადაკვეთა'ზე აღმართული გუმბათით, რომელსაც ნახევარსფერული სახურავი აქვს. ორსავე ნახატ'ზე ბეთლემი ერთადერთი ეკლესიაა ამგვარი მრგვალი გუმბათით და მკვეთრად გამოირჩევა ტრადიციული კონუსურსახურავიანი გუმბათებით დაბოლოებულ ყველა სხვა – როგორც ქართულ, ისე სომხურ – ეკლესიას შორის. გუმბათის ამ უჩვეულო ფორმას, ალბათ, შეცდომად ან გაუგებრობად მივიჩნევდით მხოლოდ ერთ ნახატ'ზე რომ ყოფილიყო ნაჩვენები, მაგრამ მისი არსებითად ერთნაირი გამოსახვა სხვადასხვა ავტორის ორ ნახატ'ზე უეჭველსა ხდის, რომ 1672-1701 წლებ'ში ბეთლემის გუმბათს გარედან ტრადიციული კონუსური სახურავი არ ჰქონია.

ამ არქიტექტ'ურულ გადაწყვეტას, ვფიქრობ, ორნაირი ახსნა შეიძლება მოეძებნოს:

1. შესაძლოა, ეკლესიის აგებისა თუ რეკონსტრუქციის ბოლო ეტაპზე, როცა მ'შენებლობა ძირითადად დამთავრებული იყო, მ'შენებლებს რაღაც მიზეზით – ვთქვათ, უსახსრობის გამო – გაჩერება მოუხდათ და ცალკეული ელემენტები ველარ დაასრულეს. კერძოდ, გაუკეთებელი დარჩათ გუმბათის გარე კონუსური სახურავი. ამ შემთხვევა'ში მათ შეიძლება სახელდახელოდ დაებურათ გუმბათის ნახევარსფერო კრამიტით ან ლითონის ფურცლებით და ის სწორედ ისეთ სახეს მიიღებდა, როგორიც აქვს შარდენისა და ტ'ურნეფორის ნახატებ'ზე. ეს ვარაუდი თითქოს ეთანხმება სომხურ წყაროთა ცნობებს, რომელთა მიხედვითაც ბეთლემის ეკლესიის მ'შენებლობა XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნა'ზე რამდენჯერმე შეწყდა და, საერთოდ, უსა'შველოდ გაიწელა.

2. შეიძლება ასევე დავუ'შვათ, რომ 1701 წლამდე (ე. ი. ტ'ურნეფორის ვი'ზიტამდე) მაინც არსებობდა ბეთლემის ძველი ეკლესია, რომელსაც ჰქონდა უშუალოდ გუმბათის ნახევარსფეროზე გადაყვანილი მრგვალი სახურავი. ასეთი სახურავი, პირველ რიგ'ში, ბი'ზანტიურ არქიტექტ'ურას მოგვაგონებს. ის ასევე გვხვდება VI-X საუკუნეთა რამდენიმე ქართულ ეკლესია'ში, რომელთაც გუმბათის თავდაპირველი გადახურვა შეინარჩ'უნეს (იდლეთი, მცხეთის ჯვარი, კვეტერა). ასეა თუ ისე, საფიქრელია, რომ ბეთლემის ძველი გუმბათი ამოყვანილი უნდა ყოფილიყო არაუგვიანეს XI საუკუნისა. გარკვეული ალბათობით შეიძლება თარიღის უფრო დაზუსტებაც. თუკი ბეთლემი თავიდან მართლაც ვახტანგ გორგასლის დროს აიგო, საფიქრელია, რომ ის ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო. გუმბათი მას შეიძლებოდა დადგმოდა, ალბათ, არაუადრეს VI საუკუნის შუახანებისა – ყოველ შემთხვევა'ში, მანამდე ჩვენ'ში დიდი გუმბათიანი ეკლესიები არ ჩანს. ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს გვაძლევს თბილისის ბობოქარი ისტორიის ერთ-ერთი უმთავრესი მოვლენა – ქალაქის დაპყრობა არაბების მიერ 654 წელს. არაბთა ბატონობის ხანა'ში თბილისში ქრისტიანული საეკლესიო მ'შენებლობა არ ჩანს. ამრიგად, თუ ეს ვარაუდი სწორია, ბეთლემის ეკლესიის გუმბათი, გამოსახული შარდენისა და ტ'ურნეფორის ნახატებ'ზე, შეიძლება VI საუკუნის II ნახევრით ან VII საუკუნის I ნახევრით დათარიღდეს.

ამ ორი მოსაზრებიდან რომელიც უნდა იყოს მართალი, ერთი რამ უეჭველია: ბეთლემის ეკლესია, რომელიც შარდენისა და ტ'ურნეფორის ნახატებ'ზე

სავსებით მთელი ჩანს, სულ მალე დაინგრა – იმდენად, რომ 1740-იან წლებში უკვე საჭირო იყო მისი აშენება „სანათურებს ზემოთ“ (სტეფანე ხეჩოანთ მელქოას შვილის წარწერა) და „მხრების“ ამოყვანა (ეგნატე იოსელიანის ცნობა). სომხური წყაროს ცნობაც აღა მელიქ-მამასახლისის მიერ ეკლესიის მშენებლობის დასრულების შესახებ ამ სამშენებლო ეტაპს უნდა ეხებოდეს.

მიუხედავად იმისა, რომ გვიან შუა საუკუნეებში ბეთლემი სომხებს ეკავათ, ის ქართველებისთვისაც წმინდა ადგილად რჩებოდა – „ძველი ხსოვნით (по старой памяти)“, როგორც ამბობს პლ. იოსელიანი[26]. ალბათ ამით უნდა აიხსნას გივი ამილახვრის წვლილიც ბეთლემის აღდგენაში. მართლმადიდებელი ქართველი ქტიტორის მონაწილეობა სომხური ეკლესიის მშენებლობაში თავისთავად უჩვეულო ფაქტია, თუმცა არცთუ საკვირველი XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის კონტექსტში. გორის წმ. სტეფანეს სომხური ეკლესიის 1708 წლის წარწერაში ხელახლა აღმშენებლებად იხსენიებოდნენ იმავე ამილახვართა გვარის წარმომადგენლები გიორგი გივის-ძე და ბეჟანი[27] ქართველთა და სომეხთა საერთო სიწმინდეების არსებობას პირდაპირ მოწმობს წერილობითი წყაროები. პლ. იოსელიანის ცნობით, თბილისში მეფის მოედნის მახლობლად მდებარე მაცხოვრის სამლოცველოში 1818 წლამდე ესვენა ხელთუქმნელი ხატი, რომლის თაყვანსაცემად ყოველ შაბათ საღამოს მართლმადიდებელ ქართველებთან ერთად სომხებიც მოდიოდნენ[28]. მეტიც, დადასტურებულია ქრისტიანთა და მუსლიმთა საერთო სიწმინდის არსებობაც[29] არ იქნება სწორი ყოველივე ამის საფუძველზე დავასკვნათ, რომ XVIII საუკუნის თბილისში ეკუმენიზმის სული ტრიალებდა, მაგრამ ფაქტია, რომ თბილისის სპეციფიკურ პირობებში ასწლეულთა მანძილზე თანაცხოვრებამ სხვადასხვა კონფესიური თემების მჭიდრო ურთიერთშეხება განაპირობა. პირველ რიგში, ეს ეხება ქართველებსა და სომხებს, რომელთა ურთიერთობაც XVIII საუკუნის თბილისში განსაკუთრებული სიახლოვით აღინიშნება.

---

[26] Пл. Иосселиани. Описание... გვ. 233.

[27] П. Мурадян. Армянская эпиграфика Грузии: Картли, Кахети. Ереван. 1985, გვ. 85. წარწერა გადმოწერა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა 1920 წლამდე, სანამ წმ. სტეფანეს ეკლესიას მიწისძვრა დაანგრევდა (იქვე. გვ. 83).

[28] Пл. Иосселиани. Описание... გვ. 261. ეს სამლოცველო სახელწოდებით Часовня во имя нерукотворного образа დატანილია კაპიტან ნუიკოს მიერ 1800 წელს შედგენილ გეგმაზეც (იხ. მ. ბერძნიშვილი. თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1965, გვ. 84, ტაბ 3).

[29] ცნობილი მუსლიმი წმინდანის შეიხ სანაანის ცხოვრების ადგილობრივი ვერსიით, შეიხი თბილისში გარდაიცვალა და მთაწმინდის ფერდზე დაიკრძალა. თბილისელმა მუსლიმებმა ის წმ. დავით გარეჯელთან გააიგივეს და მამადავითის ეკლესია მათთვის წმინდა ადგილი გახდა. ვრცლად ამ საკითხზე იხ.: მ. ალექსიძე, აღმოსავლეთი და დასავლეთი დავით ბატონიშვილის „ახალ შიხში“. XVIII-XIX საუკუნეთა ქართული ლიტერატურის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 2001, გვ. 67-89. ეოფით დონეზე ინტერკონფესიური ურთიერთობები კიდევ უფრო შორს მიდიოდა. ტურნეფორი წერს, რომ აჯამეფოფობისას „მაჰმადიანები დახმარებისათვის ქართველ წმინდანებს მიმართავენ, ქართველები – სომეხ წმინდანებს, ხოლო სომხები ზოგჯერ შველას მაჰმადიან წმინდანებსაც შესთხოვენ“ (ჟ. პ. დე ტურნეფორი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1988, გვ. 69).

თეთრაშენი – წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია

ზემო კალას უბანში, სიონის ტაძრის გვერდით ერთ დროს იდგა ეკლესია, რომლისგანაც დღემდე არაფერი შემორჩა. ამ ეკლესიის არსებობის უადრეს დადასტურებას ჟან შარდენთან ვპოულობთ. მის ცნობილ ნახატზე, რომელიც თბილისის პანორამულ ხედს ასახავს, სიონის ჩრდილოეთით, მასთან ძალიან ახლოს, ნაჩვენებია l'ouvrage blanc ou l'Église de la Reyne (თეთრი შენობა ანუ დედოფლის ეკლესია). თავის თხზულებაში შარდენი იძლევა ამ ეკლესიის ქართულ სახელწოდებასაც – თეთრაშენი (Tetrachen). ეკლესია მარიამ დედოფალს აუგია შარდენის თბილისში ჩამოსვლამდე (1672 წელი) მცირე ხნით ადრე (სურ. 5).

შარდენი წერს, რომ ქალაქში სულ ექვსი ქართული ეკლესიაა და ამათგან ოთხს ასახელებს: სიონს, ანჩისხატს, თეთრაშენსა და მეტეხს[30] ჩამოთვლილთაგან სამი – სიონი, ანჩისხატი და მეტეხი თბილისის ყველაზე ცნობილი ეკლესიებია და ფრანგი მოგზაურის მიერ მათი მოხსენიება სრულიად ბუნებრივია. რაც შეეხება თეთრაშენს, მას შარდენის გარდა, არცერთი სხვა ავტორი არ ახსენებს. ძნელი წარმოსადგენია, ეს ეკლესია შარდენის თბილისში ვიზიტის შემდეგ მოკლე ხანში ისე გამქრალიყო, რომ არათუ მისი მატერიალური კვალი, ხსოვნაც მთლიანად წაშლილიყო. უფრო ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ თეთრაშენი შემდგომაც არსებობდა, მაგრამ სხვა ავტორები მას სხვა სახელით იხსენიებენ. ეს მოსალოდნელიც არის – „თეთრაშენი" ოფიციალური სახელი ვერ იქნება, ის ისევე უნდა შერქმეოდა ამ ეკლესიას, როგორც, ვთქვათ, „ლურჯი მონასტერი" შეერქვა წმ. ანდრია პირველწოდებულის ეკლესიას ვერაზე.

მართლაც, ალექსანდრე პიშჩევიჩის 1782 წლისა და კაპიტან ჩუიკოს 1800 წლის გეგმებზე სიონის გვერდით, მის ჩრდილოეთით, მითითებულია წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია. მისი მდებარეობა ზუსტად ემთხვევა შარდენის ნახატზე ნაჩვენები თეთრაშნისას და უეჭველია, რომ ეს ერთიდაიგივე შენობაა.

ცნობები ამ ეკლესიის შესახებ მოიპოვება XVIII-XIX საუკუნეთა ავტორების ნაწერებშიც. პრობლემა ის არის, რომ XVIII საუკუნეში თბილისში, კალას უბანში, ერთიმეორის სიახლოვეს, წმ. იოანე ნათლისმცემლის სახელთან დაკავშირებული სამი ეკლესია იყო: ერთი ზოგადად წმ. იოანე ნათლისმცემლისა (ზემოთნახსენები, შარდენისეული თეთრაშენი) და ორიც კონკრეტული საეკლესიო დღესასწაულებისადმი მიძღვნილი – წმ. იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთისა და წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობისა. ძველი ავტორები ზოგჯერ ამ ორსაც უბრალოდ „ნათლისმცემლად" მოიხსენიებენ, რაც აძნელებს მათი ცნობების გამოყენებას.

პირველი ავტორი, რომელიც თბილისში წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიას ახსენებს, არის ვახუშტი. კალას ეკლესიების ჩამოთვლისას იგი თავის კაპიტალურ თხზულებაში წერს: „არს ნათლისმცემლის. გუმბათი მოარღვია პთ მეფემან როსტომ, სხუთ განაახლა უდ მეფემან ვახტანგ"[31].

---

[30] ჟან შარდენის მოგზაურობა, გვ. 320.

[31] ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 335-336. თავის გეგმაზე ეს ეკლესია ვახუშტის არ დაუტანია. როგორც ე. ბერიძე შენიშნავს, „აღწერის" ტექსტი მთლიანად არ ემთხვევა „გეგმის" მონაცემებს: „წიგნში, რა თქმა უნდა, ყველაფერი არაა მითითებული, მაგრამ ზოგი რამ ისეთიცაა, რაც რუკაზე არ არის" (ე. ბერიძე, მე-18 საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით. ანალები, I, 1947, გვ. 130.

ვახუშტის თხზულების გვიანდელ ნუსხებში გადამწერებს ჩამატებული აქვთ საკუთარი ცნობები თბილისის ეკლესიების ვახუშტისშემდგომი ბედის შესახებ. ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა ორი ნუსხა – ერთი გადაწერილი დავით რექტორის მიერ 1813 წელს (ხელნაწერთა ინსტიტუტის H (ფონდის №934) და მეორე გადაწერილი მღვდელ დავით ინანაშვილის მიერ 1816 წელს (ხელნაწერთა ინსტიტუტის S ფონდის №4990). მათში ნათქვამია, რომ სიონსა და ანჩისხატს შორის ორი ეკლესიაღაა დარჩენილი – ერთი წმ. გიორგისა (იგულისხმება კარის წმ. გიორგი) და „მეორე ნათლისმცემლის თავის კვეთისა. ამას მოარღვიეს ცაო ქუთკირისა რუსთა მიზეზითა დაძრვისათა სიძველის გამო და დახურეს ხითა“[32]

დავით ინანაშვილის ნუსხაში მოიპოვება სხვა ჩართული ცნობაც: „არს კიდევ ეკლესია დიდი უგუმბათო შვენიერი ნაშენი შუენიერსა ადგილსა ნათლისმცემლისა შობისა, რომელი აღაშენა და განაახლა 96 მეფემან ირაკლი მეორემან წელსა 1783, დავითიან ბაგრატოვანმან, და ჰყო კარის საყდრად თჳსად. გარნა ესეცა შემუსრვასა ტფილისისასა დაიწვა აღამამადხანისა მიერ“[33]. ვახუშტის თხზულების სხვა გადამწერს, ოსე ზაქარიას ძე გაბაშვილს ეკლესიის აშენების თარიღად 1744 წელი აქვს მითითებული[34].

გადამწერთა ჩართული ცნობები არ ეხმის ვახუშტის ცნობას ნათლისმცემლის ეკლესიის შესახებ. როგორც ჩანს, ვახუშტის ფრაზა „არს ნათლისმცემლის...“ ეხება სწორედ სიონთან მდგარ ეკლესიას და ეს მისმა გვიანმა გადამწერებმა კარგად იცოდნენ. ამ ეკლესიის თაობაზე მათ, ეტყობა, დასამატებელი არაფერი ქონდათ. მათი ჩართული ცნობები ეხება ორი სხვა შენობის – წმ. იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთისა და წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობის ეკლესიების ბედს XVIII საუკუნის II ნახევარსა და XIX საუკუნის დასაწყისში.

ამრიგად, აქ გვაქვს სამივე ეკლესიის მოხსენიება და მათგან ის, რომელსაც თავად ვახუშტი ახსენებს, უნდა იყოს შარდენისეული თეთრაშენი. ბუნებრივია, ჩნდება კითხვა, რა ვუყოთ მაშინ შარდენის ცნობას, თეთრაშენი მარიამ დედოფალმა ააგოო? ერთი შეხედვით, ეს ეწინააღმდეგება ვახუშტის ნათქვამს („განაახლა ჟამ მეფემან ვახტანგ“), მაგრამ თუ გავიხსენებთ, რომ მარიამ დედოფალი ჯერ როსტომის, ხოლო შემდეგ ვახტანგ V-ს მეუღლე იყო, ვფიქრობ, ვახუშტისა და შარდენის ცნობები სრულიად თავსებადია. ის ფაქტი, რომ შარდენისთვის მშენებელი მარიამია, ხოლო ვახუშტისათვის – ვახტანგ V, უცნაური არ უნდა მოგვეჩვენოს. ჩანს, ნათლისმცემლის ეკლესიის (თეთრაშენის) გუმბათის აღდგენის ინიციატორად სამეფო ოჯახი გამოვიდა, ე. ი. ქტიტორები იყვნენ ვახტანგ მეფეც და მარიამ დედოფალიც. ანალოგიური სურათი გვაქვს რამდენიმე წლით ადრე (1656 წელს) სვეტიცხოველში – ჩაქცეული გუმბათის აღმდგენლებად წარწერა იხსენიებს ვახტანგ V-ის წინამორბედ მეფე როსტომსა და იმავე დედოფალ მარიამს.

მარიამის ღვაწლი ქართული ეკლესიისა და კულტურის წინაშე კარგად არის ცნობილი. საკმარისია ითქვას, რომ მან აღადგენინა ბოლნისის, ურბნისი-

---

[32] ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 336.
[33] იქვე.
[34] იქვე, შენიშვნა 5.

სა და რუისის დანგრეული კათედრალები, „შეამკო ეკლესიანი შესამოსლითა ხატითა, ჯუარითა და წირვის იარაღითა, ნაკერითა მარგალიტითა და თუალითა“[35], გადააწერინა „ქართლის ცხოვრება“ და სხვა. საფიქრელია, რომ ნათლისმცემლის ეკლესიის (თეთრაშნის) მთავარი მოამაგე სწორედ მარიამი იყო და შარდენს, რომელიც თბილისში მშენებლობის დამთავრებიდან სულ ათიოდე წლის შემდეგ ჩამოვიდა, ამბავი ასეც მოუთხრეს. ამასთან, ჩანს, მარიამი ამ ეკლესიაში დადიოდა და შარდენიც მას „დედოფლის ეკლესიას“ უწოდებს. მოგვიანებით, XVIII საუკუნეში დედოფლის სახელი მეფისამ გადაფარა. ასე მოხდა, სხვათა შორის, სვეტიცხოვლის გუმბათის ზემოთნახსენებ აღდგენასთან დაკავშირებითაც: საქტიტორო წარწერა, როგორც ითქვა, აღმდგენლებად იხსენიებს როსტომსა და მარიამს, XVIII-XIX საუკუნეთა ნარატიული წყაროები – მხოლოდ როსტომს[36] ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ვახუშტი ვახტანგ V-ის (ოღონდ არა მარიამის!) შვილიშვილის შვილი იყო და, ალბათ, სურდა თავისი წინაპრის ღვაწლის ხასგასმა.

ის, რომ შარდენი ლაპარაკობს ზოგადად აგებაზე, ხოლო ვახუშტი – გუმბათის ხელახლა ამოყვანაზე, ამ მშენებლობების გაიგივებას არ უშლის. ცნობილია, რომ შუა საუკუნეების ტექსტებში „აშენება“ ხშირად გულისხმობს მეორედ აშენებას, აღდგენას, განახლებას ან სულაც უბრალო შეკეთებას. ასევე უნდა ყოფილიყო ზეპირ მეტყველებაშიც. ამდენად, სავსებით შესაძლებელია, რომ თბილისელი, რომელმაც შარდენს უთხრა, თეთრაშენი მარიამმა ააგო, გულისხმობდა არა ეკლესიის თავიდან ბოლომდე აგებას, არამედ მის აღდგენა-განახლებას.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობ, საკმარისი საფუძველი გვაქვს ვთქვათ, რომ შარდენის თეთრაშენი და ვახუშტის ნათლისმცემელი ერთიდაიგივე ეკლესიაა.

უფრო რთულია პლატონ იოსელიანის მონაცემებში გარკვევა. მის მიხედვით, ნათლისმცემლის ეკლესია სიონის ტაძრის ჩრდილოეთით აშენდა ჯერ კიდევ „ძველ დროში“ (в древности), შემდეგ ის დაანგრია თემურლენგმა და ალექსანდრე I-ის მეფობაში, 1426 წელს, აღადგინეს ნათლისმცემლის უდაბნოს ბერებმა. ეკლესია ამ უდაბნოს მეტოქი (подворье) იყო. ამ ეკლესიაში დაიწერა ჯვარი მეფე გიორგი XII-მ მარიამ ციციშვილსე 1779 წელს. 1839 წელს ეკლესია „საეკლესიო სახლად“ (церковный дом) გადაკეთდა. გადაკეთებას შეეწირა მისი ბაღი, წყარო და ბერთა სენაკები[37]. აქვე პლ. იოსელიანი ვრცლად ჰყვება არც თუ ისე სარწმუნო ამბავს გამუსლიმებული ქართველი ჭაბუკისა, რომელმაც მოკლა აღა-მაჰმად-ხანი, დაუბრუნდა ქრისტიანობას და სიცოცხლის ბოლო წლები გაატარა თბილისში, წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში[38].

---

[35] იქვე, გვ. 441.

[36] ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 425; ტ. IV, გვ. 446, 905; ცხოვრება საქართველოისა (პარიზის ქრონიკა), გ. ალასანიას გამოცემა, თბ., 1980, გვ. 106; ნიკო დადიანი, ქართველთ ცხოვრება, შ. ბურჯანაძის გამოცემა, თბ., 1962, გვ. 131.

[37] Пл. Иосселиани, Описание... გვ. 258.

[38] იქვე, გვ. 258-259, შენიშვნა.

უეჭველია, რომ პლ. იოსელიანი აქ სწორედ წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიას გულისხმობს (და არა ნათლისმცემლის ‘შობისა ან თავის კვეთისა) – მისი მდებარეობა (სიონის ტაძრის ჩრდილოეთით) ზუსტად არის მითითებული. მაგრამ აქ არ ჩანან ვახუშტის მიერ მოხსენიებული როსტომი და ვახტანგ V. ამ უცნაურობის ახსნას ვპოულობთ იმავე ნაშრომში ცოტა ზემოთ, სადაც ავტორი საუბრობს წმ. იოანე ნათლისმცემლის სხვა ეკლესიაზე, რომელიც როსტომის სასახლის სამხრეთ-დასავლეთით, ძველი ზარაფხანისა და სტამბის გვერდით მდებარეობდა. პლ. იოსელიანის თქმით, მისი გუმბათი, რომელიც ვარდებოდა, მოუხსნია როსტომ მეფეს (падавший купол снят царем Ростомом)[39]. ეფიქრობ, აქ პლ. იოსელიანმა ორი ეკლესია – წმ. იოანე ნათლისმცემლისა და წმ. იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთისა ერთმანეთ‘ში აურია და ვახუ‘შტის ცნობა პირველის შესახებ მეორეს მიაწერა.

პლ. იოსელიანის განმარტება გასაგებს ხდის ვახუ‘შტის ერთგვარად მოულოდნელ ცნობას – როსტომ მეფემ ეკლესიის გუმბათი მოარღვიაო. როსტომ მეფე, მიუხედავად თავისი მუსლიმობისა, ეკლესიებს არ ანგრევდა. ჩანს, ნათლისმცემლის ეკლესიის გუმბათი დაზიანებული იყო და იდგა მისი ჩამოქცევის საში‘შროება, ამიტომ როსტომმა მისი გამოცვლა განიზრახა. მან მოარღვევინა დაზიანებული გუმბათი, მაგრამ ახლის აგება ვეღარ მოასწრო. საქმე მისი სიკვდილის ‘შემდეგ დაასრულეს ვახტანგ V-მ და მარიამმა. შესაბამისად ყოველივე ეს ‘უნდა მომხდარიყო, დაახლოებით 1655-1660 წლებში.

„ნათლისმცემლის საყდარს“ ახსენებს ი. გიულდენშტედტი (1772 წელი) თბილისის ეკლესიების ჩამონათვალ‘ში[40]. 1800 წელს ის, კაპიტან ჩუიკოს მიხედვით, უკვე გაპარტახებულია (разоренная). ეკლესია, ალბათ, დაინგრა 1795 წელს აღა მაჰმად ხანის მიერ თბილისის აოხრების დროს და მოგვიანებით, როგორც პლ. იოსელიანის ზემოთმოტანილი ცნობა მოწმობს, მისი ნაშთი სახლად გადაკეთდა. ეგ. იოსელიანი (1837 წელი) და მ. ბროსე (1848 წელი) თბილისის ეკლესიების ჩამონათვალ‘ში მას არ ახსენებენ.

ეკლესიის არქიტექტურული სახის წარმოსადგენად ხელთ მხოლოდ შარდენის ნახატი გვაქვს. მას‘ზე თეთრაშენი (ე. ი. წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია) ყურადღებას იპყრობს თავისი უჩვეულო ფორმით: ეს ოქტაგონალური კოშკის მსგავსი ვიწრო და მაღალი ნაგებობაა. ჰორიზონტალური სარტყელი მას ორ იარუსად პყოფს. ყოველ წახნაგ‘ში ორსავე იარუს‘ზე თითო სარკმელია. შენობას მაღალი პირამიდული სახურავი ადგას. რა თქმა უნდა, ჟ. შარდენის ნახატს ბოლომდე არ ‘შეიძლება ვენდოთ, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ თეთრაშნის უცნაური აგებულება მთლად მისი ფანტა‘ზიის ნაყოფი ვერ იქნება. ნახატ‘ზე თეთრაშენი სიონის, მეტეხის, ბეთლემისა და სხვა ჯვარგუმბათოვანი ეკლესიებისაგან მკვეთრად განსხვავებულად არის გადმოცემული, რაც მოწმობს, რომ მას მართლაც განსხვავებული არქიტექტურული კომპოზიცია ჰქონდა. ჩანს, ეს იყო ცენტრული გეგმის შენობა – გარე ოქტაგონ‘ში ჩაწერილი იყო ოთხ-, ან რვაფსიდიანი სტრუქტურა, ან მოკლემკლავებიანი „მარტივი ჯვარი“. ეს კომპოზიციები აქა-იქ გვხვდება ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში უკვე ძალიან

---

[39] Пл. Иосселиани. Описание... გვ. 247

[40] „გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველო‘ში, ტ. I, გვ. 91.

ადრეული ხანიდან (უადრესი მაგალითები – დავითიანის ორმოცი მოწამე და ვაჩნაძიანის სვეტიცხოველი VI საუკუნით თარიღდება). გვიან შუა საუკუნეებში ასეთი გეგმის მაგალითია ვედრებისის წმ. გიორგის ეკლესია სოფელ თარაქთან, თუმცა გარეგნული სახით ის დიდად განსხვავდება შარდენის მიერ დახატული თეთრაშნისაგან[41].

სახელწოდება „თეთრაშენი" და, მითუმეტეს, მისი შარდენისეული განმარტება (l'ouvrage blanc – თეთრი შენობა) მიგვანიშნებს, რომ ეკლესია გარედან ან თეთრი ქვით იყო მოპირკეთებული, ან კირის ხსნარით შელესილი.

დასასრულს, აღვნიშნავ, რომ წერილობითი მონაცემებისა და ძველი გეგმების შეჯერებით შეიძლება წმ. იოანე ნათლისმცემლისადმი მიძღვნილი სხვა ორი ეკლესიის მდებარეობის დადგენაც. ალ. პიშჩევიჩის 1782 წლის გეგმაზე დატანილია ორი შენობა ერთნაირი სახელწოდებებით „ქართული ეკლესია ნათლისმცემელი" ერთი მათგანი (№31) დგას სიონის ჩრდილოეთით, მასთან ძალიან ახლოს – ეს ზემოთგანხილული თეთრაშენია. მეორე (№13) დგას მეფის მოედნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან, მტკვრის პირას, ერეკლე II-ს სტამბის გვერდით – ეს წმ. იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთის ეკლესიაა. აქვე კარის წმ. გიორგის ეკლესიის გვერდით (სამხრეთით), ერეკლეს სასახლესა და პირად აპარტამენტებს შორის, დატანილია „სამლოცველო მეფე ერეკლესი" (№6). ეს, ვფიქრობ, არის წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობის ეკლესია, რომელიც, როგორც დავით ინანაშვილის ზემოთმოტანილი ცნობა მოწმობს, სწორედ ერეკლეს კარის საყდარი იყო. თუმცა ამ შემთხვევაში თარიღი კორექციას საჭიროებს – ინანაშვილის ცნობით, ერეკლემ ეს ეკლესია ჰყო „კარის საყდრად თჳსად" 1783 წელს, პიშჩევიჩის გეგმა კი ერთი წლით ადრეა შედგენილი. შესაძლოა სწორი იყოს ვახუშტის სხვა გადამწერი ოსე გაბაშვილი, რომელსაც, როგორც ითქვა, ამ ეკლესიის აშენების თუ აღდგენის თარიღად 1744 წელი აქვს მითითებული[42].

კაპიტან ჩუიკოს 1800 წლის გეგმაზე დატანილია წმ. იოანე ნათლისმცემლის ორი ეკლესია (№26 და №28), რომელთა მდებარეობა ზუსტად ემთხვევა ალ. პიშჩევიჩის გეგმას. ექსპლიკაციაში ნახსენებია წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობის ეკლესიაც (№29), მაგრამ სამწუხაროდ, თვით გეგმაზე ის გამორჩენილია. ნომრით თუ ვიმსჯელებთ, ის სადღაც ღმრთისმშობლის შობისა (№30) და კარის წმ. გიორგის (№31) ეკლესიების გვერდით უნდა ყოფილიყო, რაც ადასტურებს ჩემს მოსაზრებას, რომ ეს იგივე ერეკლეს სამლოცველოა.

თუ შევაჯამებთ ყველა მონაცემს ამ ეკლესიების შესახებ, შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება:

წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობის ეკლესია იდგა კარის წმ. გიორგის ეკლესიის ახლოს, მის სამხრეთით. პლ. იოსელიანის მიხედვით, ის, კარის წმ. გიორგისა და ღმრთისმშობლის ეკლესიებთან ერთად, აგებულია წმ. მთავარანგელოზთა ძველი გრანდიოზული ტაძრის ნანგრევებზე[43]. ამ ცნობის სისწორის

---

[41] Г. Чубинашвили, Архитектура Кахетии. Тб., 1959. გვ. 461-464, ტაბ. 383-385; ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, გვ. 137-138, სურ. 120-121.

[42] ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 336, შენიშვნა 5.

[43] Пл. Иосселиани. Описание... გვ. 73.

შემოწმება დღეს შეუძლებელია. ეკლესია აღადგინა (ამას უნდა გულისხმობდეს გამოთქმა „აღაშენა და განაახლა") ერეკლე II-მ და თავის კარის საყდრად აქცია. იყო უგუმბათო – ალბათ, დარბაზული, – შენობა. განადგურდა 1795 წელს აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევის დროს. 1800 წელს ეს ეკლესია, კაპიტან ჩუიკოს მიხედვით, გაპარტახებულია (разоренная).

წმ. იოანე ნათლისმცემლის თავის კვეთის ეკლესია იდგა მეფის მოედნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან, მტკვრის პირას, სტამბის გვერდით (ეს კარგად ეთანხმება დავით რექტორისა და დავით ინანაშვილის განსაზღვრებას – სიონსა და ანჩისხატს შორის). ჩუიკოს ეს ეკლესიაც разоренная-დ აქვს მოხსენიებული. ამასთან, მას დაზიანებული ჰქონდა ქვის გადახურვა, ამიტომ XIX საუკუნის დასაწყისში რუსულმა ხელისუფლებამ ის მოხსნა და ეკლესია ხით დახურა.

David Khostaria

Remarks on the Medieval Churches in Tbilisi

1. Tbilisi Sioni cathedral (dedicated to the Dormition) should have been built immediately after the foundation of Tbilisi (based on the oral tradition recorded by Pl. Ioseliani, by the king Vakhtang Gorgasali), as evidenced by the medieval chronicles, new structure was built in 570s-620s by the *erismtavars* (rulers) of Kartli and further on had undergone multiple alterations (presumably in the 8th-9th cc., in 1226, on the turn of the 16th c. to the 17th c.); the present building was commissioned in 1675, by Elise (Saginashvili), Archbishop of Tbilisi; hewn stone facing (preserved on the drum and pediments) was commissioned in 1710, by the king Vakhtang VI; the cathedral, damaged during the invasions in 1723 and 1795, was also repaired several times in the 19th c. Accordingly, the present appearance of the cathedral was mainly formed in the 17th-19th cc. However, it seems likely that one more stage can be identified in the history of the cathedral: namely, its plan, existence of a narthex, and of three projecting apses find analogies in the churches built by the king David the Builder – Gelati *katholikon* and second church of the Shiomgvime monastery. It can be supposed that Sioni cathedral was renewed after the liberation of Tbilisi by David the Builder in 1122.

2. Based on the oral tradition, Betlemi church was also founded by Vakhtang Gorgasali. There are doubtless evidences that from the 15th c. it belonged to the Armenian Gregorian Church and further to its oral tradition. P. Muradyan had put forward the supposition that the first Armenian church was built in late 13th c, while the next construction stage lasted from the 14th c. up to 1768. However, this does not correspond to the reality, since the church was functioning in 1473, in 1648 and 1733. As evidenced by Egnate Ioseliani, it was built in 1500 (however, this is not confirmed by any other source) and restored by the Georgian prince Givi Amilakhvari (according to Platon Ioseliani, this restoration was undertaken in 1750). Bilingual – Georgian-Armenian – inscription of the church states that the upper part of the church was built by Stepane Khechuashvili in 1746. The present appearance of the church

was formed in the 18th-19th cc.; however, sketches by J. Chardin (1672) and J. P. de Tournefort (1701) show different "picture" of the church – here it has a cruciform shape and a round (not conical) dome – it seems likely that these sketches show either an unfinished structure or an old, 6th-7th cc. church (it is noteworthy that, based on the oral tradition, since its foundation, this church belonged to the Georgians and further on, it was a common sanctity of the Georgian and the Armenians, which is not unparalleled in Georgia and Tbilisi).

3. Tetrasheni, i.e. the church of St. John the Baptist, is seen on the sketch by J. Chardin, who had also made a description of this church. This church is also found on the Tbilisi plans of 1782 and 1800; it is mentioned in a historical treatise by Prince Vakhushti (18th c.), in the annexes of 1813 and 1816 lists (however, these lists name two other churches of St. John the Baptist, which, similar to Tetrasheni, are not preserved to our days), as well as in a monograph by Platon Ioseliani. Comparison of the written sources and of a strange structure shown on the sketch (a tower-like octagon), makes it possible to suppose that the church was either eight-apsed or of a cruciform plan inscribed in an octagon. In the 17th c. the church was restored by Queen Mary and in the 19th c. its ruin was embodied in a residential house. Location of two other churches of St. John the Baptist (that of his Birth and of his Beheading) is also identified by the author.

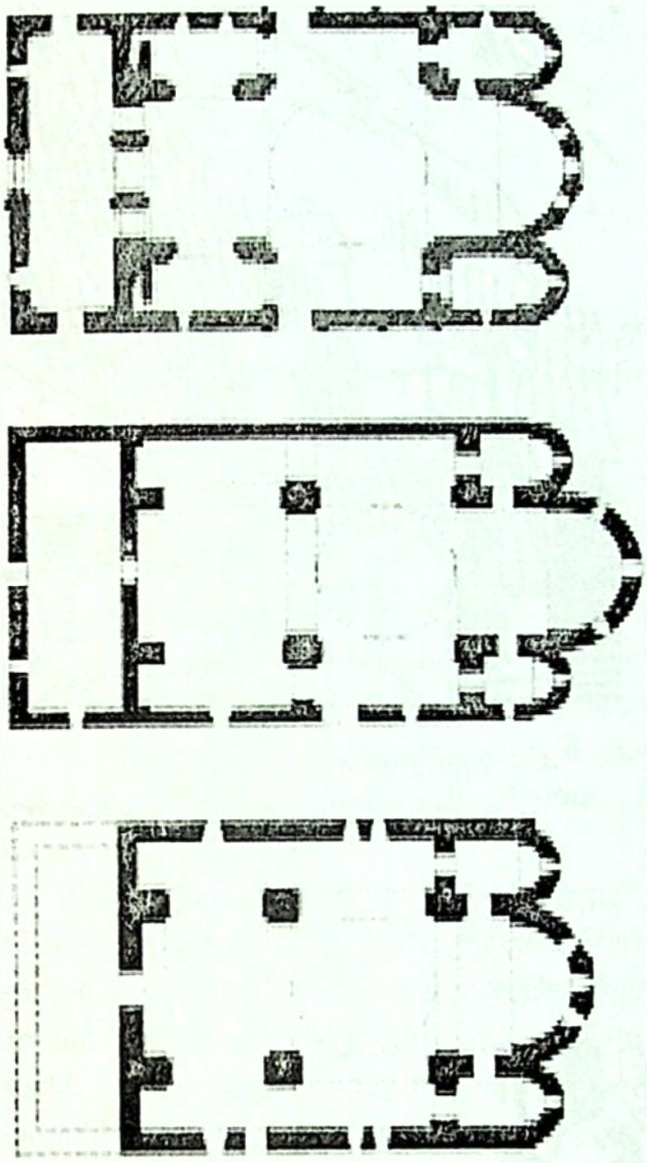

1. გელათის მთავარი ეკლესია, შიომღვიმის ღმრთისმშობლის ეკლესია, თბილისის სიონი. გეგმები.

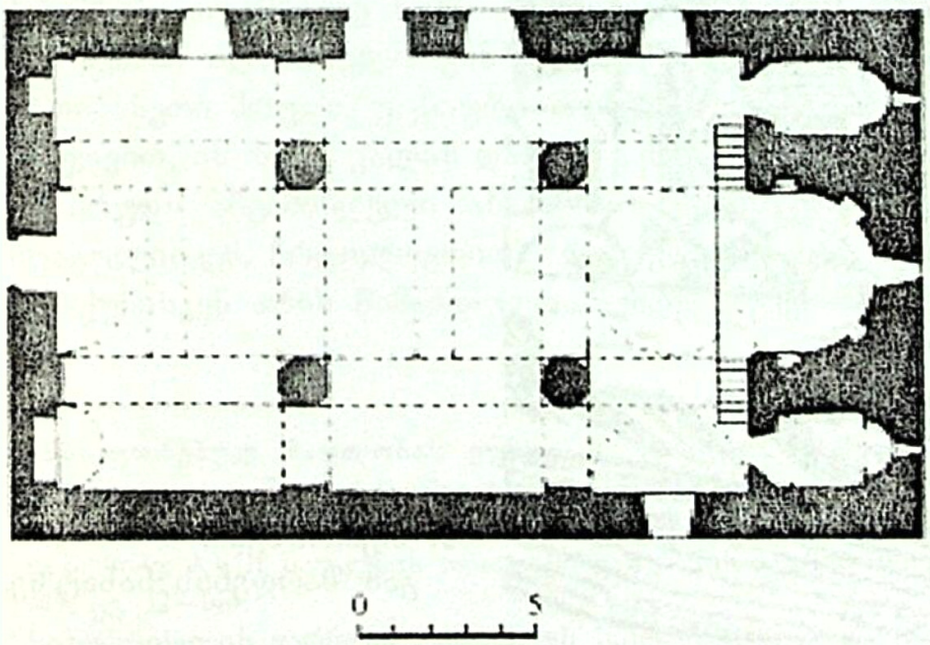

2. ბეთლემის ეკლესია თბილისში. გეგმა.

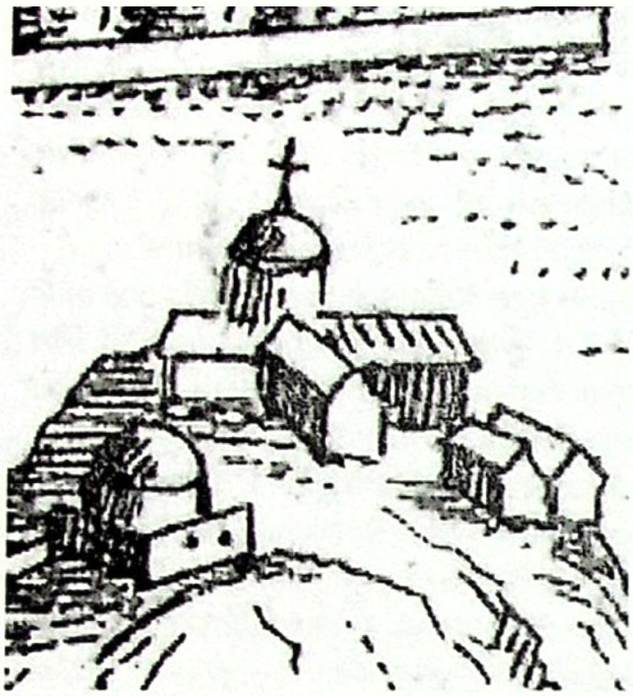

3. ბეთლემის ეკლესია.
ჟან შარდენის ნახატზე.

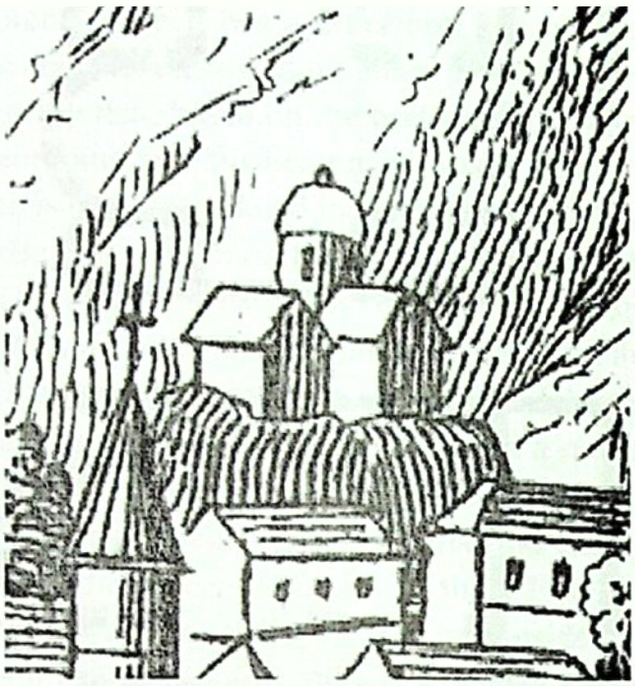

4. ბეთლემის ეკლესია.
ჟ. დე ტურნეფორის ნახატზე.

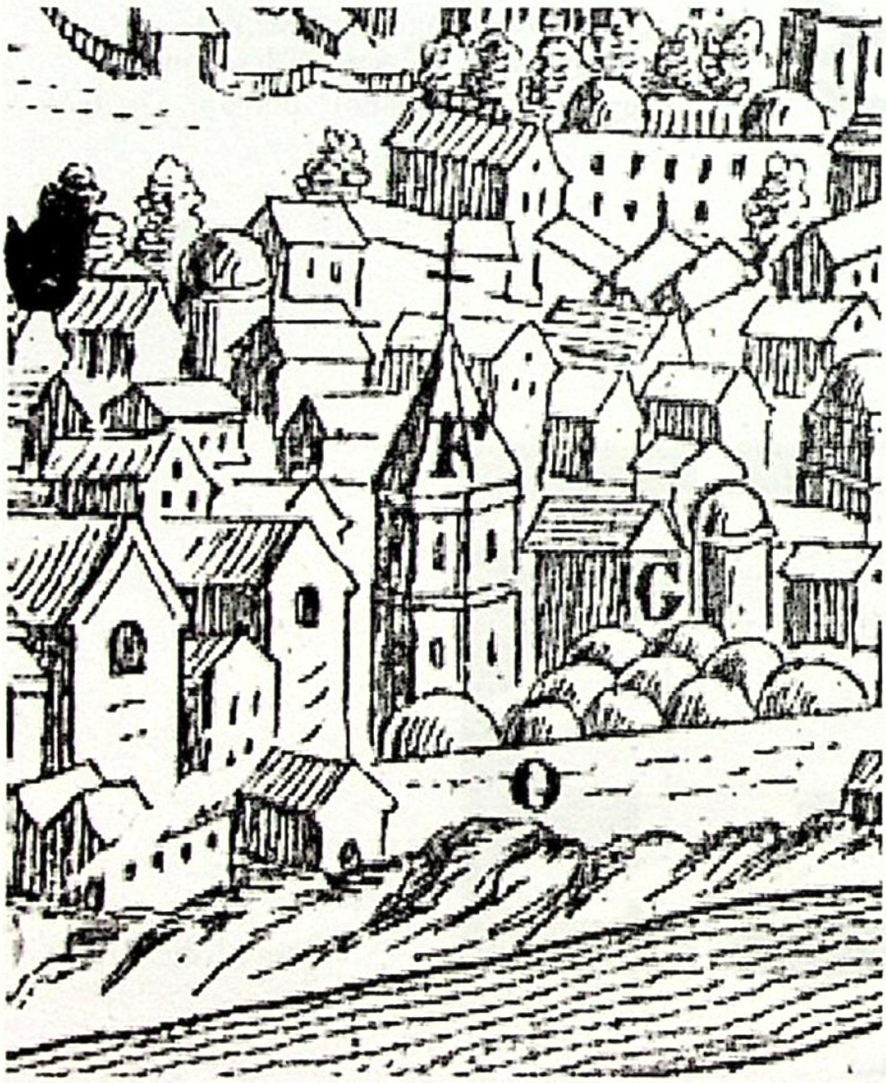

5. თეთრაშენი.
ჟან შარდენის ნახატზე.